

УДК 94(477)"1919/1921"

В. В. Баров

Німці-протестанти в українському повстанському русі 1919–1921 рр.

У статті "Німці-протестанти в українському повстанському русі 1919–1921 рр." досліджується взаємодія німецької меншини з українським повстанським рухом у період 1919–1921 рр., як складова частина історії України доби Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. Автор з'ясовує політичні та соціально-економічні причини участі німецького населення Південної України у повстаннях, повстанських загонах, підпільних організаціях; досліджує склад учасників повстанського руху, вплив їх політичних та релігійних переконань. Розглянуто військово-політичну ситуацію, що склалася на Півдні України у 1919–1921 роках, передумови розгортання повстанського руху проти більшовицької влади в цей період. Висвітлюються взаємодія німецьких повстанських формувань з українськими повстанцями, хід воєнних дій на території південних губерній. Розглянуто причини згортання німецького повстанського руху в Південній Україні.

Ключові слова: німецька меншина, протестанти, повстанський рух, повстанські формування, антибільшовицькі повстання.

В статье "Немцы-протестанты в украинском повстанческом движении 1919–1921 гг." исследуется взаимодействие немецкого меньшинства с украинским повстанческим движением в период 1919–1921 гг., как составная часть истории Украины периода Украинской революции 1917–1921 гг. Автор определяет политические и социально-экономические причины участия немецкого населения Южной Украины в восстаниях, повстанческих отрядах, подпольных организациях; исследует состав участников повстанческого движения, влияние их политических и религиозных убеждений. Рассмотрено военно-политическую ситуацию, которая сложилась на Юге Украины в 1919–1921 гг., предпосылки развертывания повстанческого движения против большевистской власти в этот период. Освещается взаимодействие немецких повстанческих формирований с украинскими повстанцами, ход военных действий на территории южных губерний. Рассмотрено причины сворачивания немецкого повстанческого движения в Южной Украине.

Ключевые слова: немецкое меньшинство, протестанты, повстанческое движение, повстанческое формирование, антибольшевистские восстания.

In article "Germans' Protestant in the Ukrainian Insurgent Movement of 1919–1921" is aimed at the research of the interaction of the German minority with the Ukrainian insurgent movement in 1919–1921, as a part the history of Ukraine during the first liberation struggle of 1917–1921. An

author finds out the political and socio-economic reasons of wide participation of the German population of Southern Ukraine in the revolts, insurgent detachments, underground organizations; explores structure of participants of insurgent motion, influence their political and religious persuasions. A military-political situation, that was folded on the South of Ukraine in 1919–1921, precondition of development of insurgent motion against communist power in this time. The cooperation of the German insurgent formations with the Ukrainian insurgents, motion of military operations on territory of southern provinces are lighted up. The causes of the collapse of the German insurgent movement in Southern Ukraine are considered.

Key words: German minority, protestants, insurgency, insurgent formations, anticommunist revolt.

Доба Перших визвольних змагань 1917–1921 рр., що заклала підвалини модерної української державності у ХХ ст., має виняткове значення для українського суспільства на сучасному етапі розвитку. Становлення української політичної нації, яке є запорукою стабільного розвитку української державності ХХІ ст., неможливе без всебічного дослідження подій сторічної давнини. Тим більше, що через низку об'єктивних та суб'єктивних причин в українському соціумі існує суттєвий дефіцит знань про події 1917–1921 рр. Одним із таких історичних аспектів, що є водночас і актуальними, і малодослідженими є участь національно-релігійних меншин у визвольній боротьбі українського народу проти російських більшовиків у період Української революції. Зокрема, чимало стереотипів пов'язано з тогочасною німецькою меншиною – від її пасивності до відвертої ворожості в процесі українського державотворення.

У запропонованій статті розглядається участь представників німецької національної меншини в українському повстанському русі в період 1919–1921 рр., яка виступає предметом нашої розвідки.

Об'єктом даної роботи є з'ясування еволюції взаємовідносин німецького населення з українським повстанським рухом, ролі та місця протестантського світогляду в цьому процесі у зазначений період.

Напередодні початку революційних подій 1917 р. на теренах України мешкало за різними підрахунками від 400 до 900 тис. німців. Найбільше їхніх поселень було зосереджено на півдні – в межах Катеринославської, Херсонської та, частково, Таврійської губерній. Переважна більшість цих німців походила ще від німецьких колоністів, оселених на землях південної України царською владою ще у ХVІІІ ст. Основними причинами, що спонукали їх до еміграції зі своєї історичної батьківщини були релігійні утиски та економічні негаразди.

Зі свого боку Російська імперія була зацікавлена в освоєнні завойованих земель у Північному Причорномор'ї та залученні до цього процесу працьовитих німецьких колоністів, які могли принести з собою більш ефективні методи господарювання [6; 8, с. 64–65].

Порівняно з місцевим українським населенням, німецькі колоністи мали до певної міри привілейоване становище. Вони мали більші та кращі за якістю земельні ділянки, користувалися фінансовою підтримкою держави, звільнялись від податків та повинностей. Подібні умови спонукали німецьких колоністів до економічної активності, освоєння значних за площею земельних просторів. Водночас привілеї та заможність господарств німців-колоністів ставали джерелом напруженості між ними та місцевим населенням. До цього також слід додати культурну відокремленість німецьких поселень, що не сприяло налагодженню близьких контактів, а отже, зберігало відчуженість [8, с. 64–65].

Першим значним потрясінням для німецької меншини стала Перша світова війна. У зв'язку зі зростанням імперського шовінізму в Російській імперії німецьке населення опинилось під підозрою. Царський уряд почав примусово переселяти німців подалі від лінії Східного фронту, зокрема, в Сибір та Поволжя. Однак це переселення не мало масового характеру: частина німців лишилась в Україні, ті ж що були виселені, стали повертатись з початком революційних подій [8, с. 65].

Укладення Брестського миру 1918 р. та прихід австро-німецьких військ, союзних Центральній Раді, змінив становище німецької меншини. Якщо в попередній період максимальною метою була національно-персональна автономія, то в нових умовах німецьке населення опинилось у вигідному, для поліпшення свого життя, становищі. В період гетьманату П. Скоропадського німецька меншина почала активно повертати втрачену раніше власність. Цей процес викликав численні суперечки між німцями та українським селянством, викликавши початок махновщини на Катеринославщині. Щодо влади гетьмана, німецьке населення було лояльним, однак, дотримувалось курсу на переслідування виключно власних інтересів, інколи нехтуючи потребами українського державотворення [5, с. 140–142; 7].

Поразка Німеччини у Першій світовій війні ознаменувала крах сподівань німецького населення на підтримку своєї історичної батьківщини. Падіння гетьманату Скоропадського зі свого боку поставило їх у невигідне становище, лишивши без захисту держави у випадках незаконних майнових претензій, а то й відвертого грабунку. Будучи, переважно, заможними селянами та маючи доволі високий рівень

життя, порівняно з українським селянством, німецькі колоністи поділяли здебільшого консервативні погляди на вирішення земельного питання. Подібна позиція сприяла їх тактичному зближенню з найбільш консервативними силами, що спричиняло збройні конфлікти з українським повстанством, однією з причин виникнення якого якраз і було радикальне вирішення аграрного питання. Події 1919 р., які мали катастрофічний характер для України, справили негативне значення і на німецьку громаду. Саме в цей час поглиблюється соціальна диференціація всередині німецької меншини, що поклало початок руйнуванню колись єдиної німецької громади [8, с. 66–67].

Саме під цим кутом зору можна пояснити участь окремих німців в українських повстанських формуваннях у цей період. Так, зокрема, серед командного складу загонів Нестора Махна в цей час був відомий Олександр Клейн, довірена особа батька, що очолював 1-й Катеринославський полк повстанців [2, с. 97]. Також відомі ще деякі німці-махновці – Вільгельм, Клерфмен, Фітц [1, с. 7]. Основною причиною участі цих німців у повстанському русі ставала втрата зв'язків з німецькою громадою, розрив з родинним середовищем, і навпаки, зближення з інтересами українського населення, якими б суперечливими вони не були [2, с. 95–96].

Більшовики, захопивши значну частину України в 1919 р., проводили політику спрямовану на максимальну експлуатації ресурсів українських сіл, незалежно від національного складу. Через свою заможність німецькі поселення стали об'єктом особливої уваги з боку більшовиків. Унаслідок цього саме більшовики стали єдиною силою, до якої майже усе німецьке населення відносилось вороже. Подібна позиція не могла не зближувати німців з усіма антибільшовицькими силами незалежно від їх політичного забарвлення. Саме на позиції протесту проти соціальних експериментів більшовиків почалось поступове зближення німецького населення з українським повстанським рухом [4].

Слід зазначити, що протиріччя між українським селом та німецькими поселеннями мали тільки соціально-економічне підґрунтя. Не існувало якоїсь давньої ворожнечі на основі негативного історичного досвіду. Перша світова війна наклала певний стереотип "німця-ворога", але він радше стосувався німецьких вояків, ніж німців-колоністів. До того ж в нових умовах цей стереотип вивітрувався, поступаючись озлобленню українського села проти свавілля більшовицького ладу. Важливо відмітити, що між українським та німецьким населенням не існувало конфлікту на релігійному підґрунті. Цьому сприяло відмежованість німецьких громад.

Влітку 1919 р. відбувається спалах антибільшовицьких виступів у німецьких поселеннях Півдня України. Протягом липня-серпня відбуваються повстання у Одеському, Тираспольському, Вознесенському повітах Херсонської губернії, в яких мешкало найбільше німців-колоністів. Основним приводом повстань стало обмеження виборчих прав німців під час обрання сільських та повітових рад. Причиною ж виступів стала політика воєнного комунізму, передусім, економічне пограбування німецьких колоній. Ці збройні виступи проти більшовиків можна оцінити як поворот німецького населення до співпраці з українським повстанським рухом [3].

Одним з найбільш гучних німецьких виступів цього часу стало повстання в німецьких колоніях Одеського повіту – Грос-Лібенталь, Мангейм, Карлсруе та інших. Визрівання та перебіг цього повстання загалом є типовими як для інших виступів німецького населення, так і, загалом, для селянських повстань цього періоду [5, с. 138–139].

Перед встановленням більшовицької влади, німці Одещини намагались дотримуватись нейтралітету та тримались аполітично. Друкований орган спілки колоністів Чорномор'я – газета "Fereinsbote" наголошувала, що німецьке населення стоїть осторонь "громадянської війни" [5, с. 141]. Незабаром більшовики почали політику розділення німецької громади шляхом протиставлення бідних селян заможним. Проте, на відміну від українського села, німцям вдалось зберегти між собою національну солідарність. Як відзначали більшовики "буржуазним верствам колоній вдалось утворити проти радянської влади єдиний національний фронт німців, вдалось тимчасово придушити класові суперечності в колоніях" [5, с. 140]. З цього приводу варто зауважити, що джерелом єдності німецьких колоністів стали скоріше спільні цінності на основі протестантизму, ніж міфологічна "змова буржуазії". Крім того, цьому сприяли неодноразові напади на німецькі колонії, кількість яких зросла зі встановленням більшовицької влади. Так, навесні 1919 р. були пограбовані колонії Андріївка та Грюнталь [5, с. 143]. Подібні випадки, що ставали буденним явищем, змушували німців об'єднуватись для захисту свого життя та майна.

Погіршення соціально-економічного становища, безкарність злочинів, свавілля каральних органів більшовиків, і особливо, політика спрямована на соціалізацію власності, призвели до відмови німецького населення від ролі аполітичних спостерігачів. Наближення жнив обіцяло прибуття продзагонів та реквізицію у формі продрозкладки більшої частини врожаю колоністів. Тому не випадково повстання німецьких колоній Одещини припало на період перед жнивками (кінець липня – початок серпня 1919 р.). Безпосереднім приводом

стала примусова мобілізація до Червоної армії. Використавши існуючу організацію німецької громади, в першу чергу, існуючі загони німецької самооборони, колоністи почали повстання у колоніях Грос-Лібенталь та Мангейм. Для озброєння використовувалась уся наявна зброя, в тому числі, та що була залишена колоністам, відступившими німецькими частинами [5, с. 142]. Більшовики відзначали значний арсенал повстанців, що включав рушниці, кулемети та 6-дюймові гармати [5, с. 145]. Так звана "Рада десяти", що керувала повстанням намагалась встановити зв'язки з українськими селами для утворення єдиного повстанського фронту проти більшовиків. Однак здебільшого українські села утримались від активної допомоги колоністам, що стало однією з причин поразки німецького повстання на Одещині. Очевидною причиною подібної бездіяльності стали попередні соціальні суперечки, недовіра та несвідомість згубності більшовицького режиму як для німців, так і українців.

У свою чергу більшовики робили усе можливе, щоб представити повстання німців як "куркульське" та "контрреволюційне". Зокрема, замовчували його масовий характер та суто німецький характер. Перебільшуючи зв'язок повстанців з білим рухом, більшовики приписували керівну роль у повстанні денікінським агентам, що є перебільшенням. Збереження колоністами рад як форми влади, свідчить що повсталі не поділяли ідеї білого руху. Навпаки, збереження рад стало приводом до непорозумінь з румунськими військами, які через це сприйняли повстанців за більшовиків.

Повстання німецьких колоністів, подібно до інших селянських виступів того часу, мало жорстокий та запеклий характер. У відповідь на терор більшовиків, повсталі знищували представників влади, продзагони, червоноармійські підрозділи [5, с.147]. Німецькі жінки копали шанці для оборони поселень від частин Червоної армії, що є свідченням про масовість повстання [5, с.146–147]. Щоб придушити повстання, Червона армія посилила терор, розстрілюючи кожного п'ятого чоловіка в населених пунктах, де чинився опір [5, с.151].

Не здобувши суттєвої підтримки ззовні, повстання почало згасати. До середини серпня 1919 р. воно було придушено більшовиками. Найбільш об'єктивну оцінку йому дала газета німецьких колоністів "Fereinsbote" в жовтні 1919 р.: "Повстання колоністів не було наслідком впливу агітаторів немісцевих, воно було вибухом незадоволення проти насильників нашої національної політичної та соціальної свободи і християнської релігії. Колонії та окремі особи, які приймали участь у повстанні виконали свій національний та релігійний обов'язок і допомогли країні, зробивши величезну політичну послугу" [5, с. 145].

Варто зазначити, що поразка повстання в Одеському повіті та інших виступів німецького населення на півдні України влітку 1919 р., сприяло усвідомленню необхідності спільної боротьби німців та українців проти більшовиків. Військово-політична ситуація восени 1919 р. та консервативні настрої німецького населення спонукали німців до лояльності щодо денікінського режиму. Ця лояльність ґрунтувалась на антибільшовизмі і закінчувалась там, де починались власні інтереси німців. Однак водночас подібна позиція гальмувала розвиток співпраці між українськими повстанцями та колоністами.

Розгром денікінців та повернення влади більшовиків наприкінці 1919 – початку 1920 рр. залишив для німецького населення лише одного союзника – українців. З цього часу зв'язки між німцями та українським повстанством стають більш частішими та регулярними.

Зокрема, в червні-липні 1920 р. відбувається нове повстання німецьких колоністів на Одещині. У червні 1920 р. підпільна організація німців, яку очолював правий есер Людвіг Шок готувало повстання, що мало підтримати аналогічні виступи проти більшовиків у Тираспольському повіті. Виступи в цьому повіті були організовані хорунжим Ісаєнком, братами Діденко, офіцером Бауером. У разі успіху планувався наступ об'єднаних повстанських сил на Одесу [4].

Вірогідно з цими планами був пов'язаний виступ у селі Серпіївка, викликаний примусовою мобілізацією до Червоної армії, який зі зброєю в руках підтримали німці з колонії Петерсталь. Українські і німецькі повстанці звільнили села Маяки, Ліски, Троїцьке та Градениці, містечки Біляївка та Овідіополь, просунулись у Слободзейську волость Тираспольського повіту. Повстання цього разу також підтримали російські та болгарські села. Повстанські сили нараховували до 600 чоловік з рушницями та кулеметами. Очолювали повстання українець Концевич та німець Еберле. На цьому прикладі можна стверджувати, що німецькі та українські повстанці врахували гіркий досвід поразки попереднього повстання. На жаль, і цього разу повстанці зазнали поразки через чисельну перевагу військових сил більшовиків. Керівники повстання Концевич та Еберле загинули [4].

Аналогічні повстання відбувались за участі німців в Одеському повіті майже до кінця 1920 р. У другій половині серпня спалахнуло повстання у селі Рорбах. В цей же час у поселеннях Шпаєрово та Роштадт формування німецьких повстанців, яким керували офіцери Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр [4]. Навіть у самій Одесі в липні 1920 р. діяла підпільна організація, що складалась з керівництва місцевої "Просвіти" (П. Климович та М. Кравець), офіцерів-українців, одеських німців. Метою організації була підготовка повстання проти

більшовиків. Організація була викрита одеською ЧК. Усі учасники організації були розстріляні [4; 5, с. 150–152].

Також німці відзначились під час повстання проти більшовиків у місті Тростянець. Керівниками повстання були директор Тростянецької цукроварні, колишній офіцер царської армії Шилінг, колишній секретар мирового судді Каштелер та власник аптеки Клінке [4].

Отже, можна зробити висновок, що українські німці брали участь в Перших визвольних змаганнях 1917–1921 рр. У період з 1917–1918 рр. німецька спільнота прагнула зберегти своє становище, власність, майно та окремішність від українського населення. Подібна мета зумовлювала лояльність до існуючої влади, дотримання існуючих порядків, певну політичну пасивність у питаннях, що не торкалися долі німецького населення. Однак економічна та соціальна політика більшовиків у 1919 р. вивела німецьке населення з нейтралітету, змусивши захищати себе збройним шляхом. Боротьба з більшовиками підштовхувала до тактичних союзів з усіма існуючими антибільшовицькими силами, проте, зберігаючи у спільній боротьбі певну автономність. Недооцінка українського повстанського руху та надто пізні об'єднання з ним було стратегічною помилкою як німців, так і українців, яка дорого обійшлась обом націям.

Література

1. Архирейский Д. В. Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики / Д. В. Архирейский, В. В. Ченцов // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. – Д., 2001. – С. 5–13.

2. Архирейський Д. В. Олександр Клейн: німець у махновському русі / Д. В. Архирейський // Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Історія та археологія". – Вип. 23. – Д., 2015. – С. 93–110.

3. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Боган С. М. – Одеса, 2004. – 22 с.

4. Боган С. М. Участь представників національних меншин в антибільшовицькому повстанському русі на Півдні України у 1920–1923 роках. – [Електронний ресурс] / С. М. Боган. – Режим доступу:

<http://odesa.svoboda.org.ua/news/articles/00042684/>. – Назва з екрана.

5. Коган С. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 138–153.

6. Погуляев О. І. Німецька національна меншина Правобережної України у період зміни українських урядів (1917–1919 років) [Електронний ресурс] / О. І. Погуляев. – Режим доступу:

<http://eprints.zu.edu.ua/13888/1/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%94%D0%B2.pdf>. – Назва з екрана.

7. Погуляєв О. І. Національні меншини Правобережної України у добу Української революції (1917–1921 роки): історіографія проблеми [Електронний ресурс] / О. І. Погуляєв. – Режим доступу:

<http://eprints.zu.edu.ua/12695/1/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%94%D0%B2.pdf>. – Назва з екрана.

8. Ядловська О. Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917–1920 рр. / О. Ядловська // Схід. – 2007. – № 2. – С. 64–67.